

המתפלל אחורי בית הכנסת

(דף ו: מ"אמר רב הונא" עד "באש ובמים")

א. מחלוקת רש"י ותוס' בהבנת "אחורי ביהכ"נ"

למדנו בגמ' ו: "אמר רב הונא כל המתפלל אחורי בית הכנסת נקרא רשע, שנאמר סביב רשעים יתהלכון. אמר אביי לא אמרן אלא רלא מהדר אפיה לבי כנישתא, אבל מהדר אפיה לבי כנישתא לית לן בה. ההוא גברא דקא מצלי אחורי בי כנישתא ולא מהדר אפיה לבי כנישתא, חלף אליהו חזייה אידמי ליה כטייעא (בגיליון מובא שבספרים אחרים הגירסה: חלף ההוא טייעא חזייה, וכ"ה ברש"י ועוד), אמר ליה כדו בר קיימת קמיה מרך, שקל ספסרא וקטליה".

ופירש רש"י: "אחורי בית הכנסת – כל פתחי בית הכנסת היו במזרח, והכי תניא בתוספתא דמגילה מעין מקדש ומשכן פניהם למערב ואחוריהם למזרח, והמתפלל אחורי בית הכנסת ואינו מחזיר פניו לבית הכנסת נראה ככופר במי שהציבור מתפללין לפניו... כדו בר – כדו שתי, בר רשות". כלומר: העומד אחורי בית הכנסת בצד מזרח, כשהציבור מתפללים לצד מערב, ואינו מכוון את פניו אל בית הכנסת כך שגם הוא יתפלל לכיוון שהציבור מתפללים – הרי הוא ככופר במי שהציבור מתפללים לפניו, ופונה אל רשות אחרת.

אך התוס' (ו. ד"ה אחורי) כתבו שרש"י פירש: "כל פתחי בתי כנסיות היו למזרח ואחוריהם למערב", כלומר שהעומד אחורי בית הכנסת הוא מי שעומד מאחורי הכותל שבו ארון הקודש¹. והקשו התוס': אם כן, דוקא אם יהפוך פניו אל בית הכנסת יראה הדבר כשתי רשויות, שהקהל מתפללים למערב והוא למזרח, ואיך אומרת הגמ' שבמהדר אפיה לבי כנישתא לית לן בה? ומפרשים התוס' כפירש"י שלפנינו, דהיינו שמדובר במי שעומד ממזרח לבית הכנסת, ובהחזרת פניו לבית הכנסת הרי הוא מתפלל לאותו כיוון שהציבור פונים אליו.

גם תוס' רי"ה (מפי רבו, ר"י) ותוס' הרא"ש הביאו את פירוש רש"י בלשון שהביאוהו התוס' שלנו, וכך היא הגירסה ברש"י שעל הרי"ף, ומהדיר תוס' רי"ה כותב שכך הוא גם בכתבייד של פירש"י למסכת. ואין ספק שעדויות אלו מכריעות, וגירסתנו ברש"י – שהיתה כבר לפני ראשונים בספרד, כדלהלן – היא "תיקון" שעשה מאן דהוא, שסבר שהגירסה שלפניו, הרואה בצד הפתח את "פני" בית הכנסת ובצד ההיכל את "אחוריו", משובשת, אך באמת, בתוספתא מגילה (ג, יד) שהביא רש"י, מפורש: "אין פותחין פתחי בתי כנסיות אלא למזרח, שכן מצינו בהיכל שהיה פתוח למזרח, שנאמר: והחונים לפני המשכן קרמה

1 נראה שאי אפשר לומר שהתוס' הבינו כך את גירסת רש"י שלפנינו, ומה שכתב רש"י "פניהם למערב ואחוריהם למזרח" אינו מוסב על בתי הכנסת אלא על המתפללים, כי אם כן לשם מה הוא מזכיר בכלל ש"אחוריהם למזרח", אם לא בשביל לומר שזהו "אחורי ביהכ"נ"י אלא היתה לתוס' גירסה אחרת ברש"י, כדלקמן בפנים ובראש הדיבור ברש"י צ"ל "בתי" בל' רבים, כמו שציטטו רחוק

לפני אהל מועד מזרחה". ואם "לפני המשכן" היינו בצד הפתח, במזרחה, הרי ש"אחורי המשכן" היינו בצד קודש הקדשים, במערב, והטעם הוא משום שה"פנים" וה"אחור" הם של הבית, והם נקבעים לפי צד הכניסה אליו, שהוא הפנים, "החזית", והצד שכנגדו, שהוא האחור, ולא לפי כיוון עמידת המתפללים בתוכו. וכן מוצאים אנו שחז"ל קוראים לצד הפתח של הבית "פני הבית" (להלן לה: ורש"י שם), ולצד שאינו צד הפתח "דחנה שאחורי הבתים" (עירובין כד. ורש"י שם)².

והתוס' פירשו ש"אחורי ביהכ"נ" נאמר לפי כיוון עמידת העם, ותוס' רי"ה והרא"ש באמת מתקשים שאין זה כמו "אחורי המשכן", והב"ח (סי' צ' ר"ה ולא אחורי) רוצה לתרץ ש"לשון תורה לחוד ולשון חכמים לחוד", אך ראינו שגם בלשון חכמים "אחורי הבית" הוא בצד הנגדי לפתח. ונראה לתרץ לשיטת התוס', שבבית כנסת, שכל עיקרו לתפילה, ההתייחסות היא לפי כיוון עמידת המתפללים, מה שאין כן בבית המקדש, שהוא כביכול בית ה', והעבודות הנעשות בו אינן מכוונות כולן לכיוון אחד, ובוהו הוא דומה לביתו של אדם, ועל כן הולכים בו אחד חזית ואחור כמו בשאר בתים.

והנה תוס' רי"ה והרא"ש הביאו ראיה לשיטתם מהגמ' להלן ח: "דאמר ריב"ל אסור לו לאדם שיעבור אחורי ביהכ"נ בשעה שהציבור מתפללין, אמר אביי ולא אמרן אלא וליכא פתחא אחרינא", ופירש"י שם: "אסור לעבור וכו' - שנראה כמבריה עצמו מפתח ביהכ"נ שבמזרחה", כלומר: אם הוא עובר ע"י הפתח ואינו נכנס הריהו נראה כמבריה עצמו, אך אם יש לביהכ"נ עוד פתח אחר לית לן בה, כי יחשבו שייכנס בפתח האחר. ואם כן מוכח ש"אחורי ביהכ"נ" הוא צד הפתח. וכתב תר"י שלפי השיטה ש"המתפלל אחורי ביהכ"נ" היינו צד ההיכל צריך לתרץ שפעמים קורא "אחורי" לצד הפתח ופעמים לצד הנגדי (כלומר: פעמים הוא לפי המתפללים ופעמים לפי הבית), והמימרות של ריב"ל ושל רב הונא לא נאמרו בגמ' ביחד.

[והגר"א בביאורו (צ, ח ר"ה בצד) רוצה לומר שכוונת רש"י ברף ח:, היא שלא יעבור בצד מערב (ורואים אותו מהחלוק), כי נראה כמבריה עצמו מהפתח הנמצא בצד השני. אך, כותב הגר"א, בעירובין יח:, שגם שם מופיעה המימרה, לא פירש רש"י כן. לשון רש"י שם: "שנראה ככופר שעומד מאחריה ואינו נכנס", וכן בברכות סא. פירש"י: "דכיון שאינו נכנס נראה כפורק עול", והבין הגר"א שעומד על יד הפתח ואינו נכנס. וברוחק אפשר לפרש גם לשונות אלה, שהכוונה שעומד במערב ואינו נכנס לפתח שבמזרחה. אך קשה מהי הלשון "ואי איכא פתחא אחרינא", היה לו לומר: "ואי איכא ביה (או: התם) פתחא". וה'דברי רוד' כתב: "לפי"ז צריך לרחוק מאד במאי דאמר ואי איכא פתחא אחרינא דהיינו שיש עוד פתח בכותל צפון או דרום, כיון ולא אויל ממש בהיפוך מצד הפתח אז אינו נראה כמבריה עצמו, וצ"ע, ואפשר דגם רש"י לא נתכוון לזה", ר"ל: אלא ש"אחורי ביהכ"נ" האמור שם הוא צד הפתח³].

2 והרשב"ץ גרס בפ"י רש"י כתוס', פתחיהם במזרח ואחוריהם במערב, אך הבין שכיוון התפילה הוא למזרח, דהיינו שארון הקודש נמצא בצד שבו נמצא הפתח (כלומר שבעיקרון רש"י סובר כתוס', שהמתפלל אחורי ביהכ"נ הוא מי שנמצא מאחורי העם) ולא מצינו לו חבר בהבנה זו, וגם אין זה דומה למציאות של המשכן, שבו הפנייה היא לצד ההפוך מהפתח, דהיינו לקה"ק שבמערב.
3 והב"ח (שם) רצה לפרש ש"אחורי ביהכ"נ" הוא במערב, אבל "אסור לו לאדם שיעבור אחורי

והנה, תר"י מביא את השיטות בייחוס הפוך: את שיטת התוס' הוא מייחס לרש"י, ואת שיטת רש"י הוא מייחס לר"י. מקור ייחוס שיטת התוס' לרש"י, הוא מן ההסתם בגירסה שלפנינו ברש"י, שהיתה כבר לפני רבנו יונה. אך ישנה גם סיבה לייחוס שיטת רש"י לר"י: בפסקה הבאה נראה כי ר"י, שחלק על רש"י, נתן בכל זאת הסבר מסוים לסברת רש"י, המופיע בתוס' רי"ה והרא"ש, והסבר זה של ר"י כנראה הגיע אל רבנו יונה כאילו הוא שיטת ר"י עצמו.

ב. סברת שיטת רש"י

תוס' רי"ה והרא"ש מקשים על סברת רש"י כנ"ל, שבפנייה לכיוון ביהכ"נ יוצא שהוא מתפלל לרוח ההפוכה מכל הציבור, והם מפרשים את "אחורי ביהכ"נ" כתוס' שלנו, אך הם מנסים בכל זאת להסביר את שיטת רש"י כך: העומד מאחורי הכותל שבו ארון הקודש, והופך פניו אל בית הכנסת - אין בו משום שתי רשויות, כיון שהכל פונים אל ארון הקודש ששם ספר התורה, אף על פי שאינם פונים אל אותה רוח מרוחות השמים, והרי זה כעין מה שאמרו בגמ' (להלן ל.) שהעומד אחורי בית הכפורת יפנה פניו אל בית הכפורת. אמנם, כתבים הם, יש לדחות שדוקא במקדש אמרו כן, משום שהשכינה שורה בבית קדשי הקרשים.

ולפני כן כתבו רי"ה והרא"ש, שאת עצם דין התוספתא בדבר מיקום הפתח במזרח - שפירושו שההיכל במערב וכיוון התפילה למערב - יש שתי אפשרויות להסביר: או שזה משום דילפינן ממשכן, או שהתוספתא מדברת במקומות שממזרח לירושלים. ובתוס' שלנו בעידובין יח: (ר"ה ולא) מובאים הדברים בלשון שונה במקצת, ובטעם הראשון כתבו: "ונראה רקסבר האי תנא דשכינה במערב". והכוונה לסוגיה בכבא בתרא כה., שם מובאת הדעה שהתפילה בכל מקום צריכה להיות למערב משום ש"שכינה במערב". וכתבו התוס' שם (ר"ה לכל) שסוגיה זאת חולקת על הסוגיה בברכות ל., לפיה בכל מקום מתפללים לכיוון ירושלים (ואע"פ שבברכות מובאת ברייתא הלקוחה מהתוספתא ברכות ג, טז, מכל מקום י"ל שדעות חלוקות הן בתוספתא. ולפי האפשרות השניה בתוס' אין מחלוקת).

ויש מקום לחקור מהי הסיבה ומה המסובב: האם "שכינה במערב" היא הסיבה, ובגללה נקבע כיוון הפנייה במשכן ובמקדש למערב, או שהקביעה "שכינה במערב" היא תוצאה ממה שידוע לנו על מבנה המשכן והמקדש (ע' תוס' ב"ב שם ר"ה וצבא, ואכמ"ל בזה). ויש לומר ברעת רש"י כאופן השני, ורש"י הבין שלדעת התוספתא במגילה כל בית כנסת הוא בבחינת מקדש מעט, והמתפלל בסביבות ביהכ"נ צריך לנהוג כמו במקדש, כלומר שמכל רוח עליו לפנות לכיוון ארון הקודש. וכך כתב הפנ"י בהסבר דעת רש"י.

אולם, אפשר להסביר את דעת רש"י גם בדרך אחרת, ולומר שהוא מודה כי לדעת התוספתא במגילה לעולם יש להתפלל לכיוון מערב, אלא שלמתפללים בביהכ"נ כלולים בזה שני דינים: א. להתפלל בכיוון ההיכל, משום כבוד ספר התורה שבו, וזהו מ"ש בתוספתא בסמוך לפסקה הנ"ל לפנייה: "חזן הכנסת פניו כלפי קודש וכל העם פניהם כלפי קודש", וכך

ביהכ"נ פירושו שאסור ללכת מצד הפתח שבמזרח אל אחורי ביהכ"נ שבמערב, כי רק כשמגיע למערב הריהו כמברית עצמו מן המזרח אך הלשון קשה לפירושו

פסק הרמב"ם בהל' תפילה יא, ב: "ובונים בו היכל שמניחין בו ספר תורה... ברוח שמתפללין כנגדה באותה העיר כרי שיהיו פניהן אל מזל ההיכל כשיעמרו בתפילה". ב. להתפלל בכיוון מערב. וסובר רש"י שהעומד בסביבות ביהכ"נ צריך להקפיד יותר ברין של כיוון ההיכל, הקרוב, מאשר ברין של כיוון הרוח, הרחוק. ולכן, אם עומד אחורי ביהכ"נ מצד ההיכל ואינו מחזיר פניו לביהכ"נ - נקרא רשע, כי נראה כסותר את הציבור המתפללים בכיוון ההיכל, אך אם מחזיר פניו לבית הכנסת ומתפלל לכיוון ההיכל, אע"פ שלא נהג כשורה, שהרי לא התפלל למערב - מכל מקום אינו נקרא רשע, ובלית ברירה יעשה כן (שהרי בלית ברירה מותר להתפלל לכל רוח ובלבד שיכוון את ליבו למקדש, ע' ברכות ל. וצל"ח בסוגייתנו).

נפקא מינה בין שני ההסברים ברש"י תהיה בשאלה מה דעתו להלכה, לפי מה שאנו פוסקים כסוגיה בברכות שהכל מתפללים לכיוון ירושלים (ומסתבר שרש"י מודה בפסק זה, וכך היה המנהג רוח בימי הראשונים). כי לפי ההסבר השני, גם לפי סוגיה זו שהלכה כמותה, העומד מאחורי כותל ההיכל אם יפנה פניו אל ההיכל אינו נקרא רשע, ובלית ברירה יכול לעשות כן. אך לפי ההסבר הראשון עדיף שיפנה לרוח שכל הציבור פונים אליה, וכמו שכתבו התוס'. ולכאורה, מזה שרש"י אינו מזכיר שלדין הרין שונה, נראה שדעתו כהסבר השני, היינו שהפנייה לכיוון ההיכל היא ככל מקרה הפתרון העדיף למי שעומד מאחורי כותל ההיכל.

ויש להבין, לפי האמור לעיל, שרש"י אמנם יכול היה לפרש את "אחורי ביהכ"נ" גם כמו התוס', דהיינו שהכוונה לצד הפתח (שגם הוא נקרא לפעמים "אחורי ביהכ"נ", כנ"ל בפסקה הקודמת), וכשמחזיר פניו לביהכ"נ לית לן בה, אך רש"י רצה להשמיע שהעיקר כאן הוא החזרת פניו אל ההיכל, ואם עומד מאחורי כותל ההיכל - אף הוא צריך להפוך פניו להיכל, וזהו רבותא יותר גדולה, ולפיכך פירש כך את "אחורי".

ג. שיטת הרמב"ם ומקורה. שתי תפיסות של טעם האיסור.

והנה כדעת רש"י (כפי שהביאה התוס'), סובר גם הרמב"ם. כך עולה מדבריו בתשובה (שו"ת הרמב"ם, מהר' בלאו, סי' ר"צ), הביאה הב"י באו"ח סי' צ'. הרמב"ם נשאל האם מותר להתפלל בבית הסמוך לבית הכנסת, באופן שיוצא שמתפלל אחורי ביהכ"נ ואינו מחזיר פניו לביהכ"נ⁴. והשיב הרמב"ם: "מותר... דמימרא דרב הונא אינה אלא בבית הכנסת העומד לרחבה ופנוי מכל סביביו, נמצא העומד אחורי ביהכ"נ הזה ומתפלל ואחוריו לביהכ"נ - מזלזל לבית הכנסת, והרי הוא כאותם שנאמר בהם 'אחוריהם אל היכל ה' וגו'... אבל העומד בתוך ביתו ומתפלל כנגד ארץ ישראל כראוי, ואחוריו אל כותל ביתו שהוא כותל ביהכ"נ - אין בזה זלזול, ולא ייראה כמי שהחזיר פניו מכנגד ההיכל, שאין הרבר ניכר. וראיה לרבר, המעשה שהביא... חלף ההוא טייעא חזייה וכו', וכי בתוך ביתו היה עומד, אלא בדרך היה, בתוך הרחוב, ולפיכך כשעבר הערבי בדרך וראה אותו שהחזיר פניו כנגד ארץ ישראל, ונמצא אחוריו לביהכ"נ, הרגו".

הרמב"ם מפרש איפוא את המציאות של דין הגמ' כרש"י, שמדובר במי שעומד מאחורי כותל ההיכל (כי אחרת, מנין לו לומר שההוא גברא היה עומד ופניו לארץ ישראל?), אבל הסעם שהוא נותן לדין שונה מסעמו של רש"י: לא שתי רשויות, אלא זלזול בביהכ"נ בהפניית אחוריו אל ההיכל. מקור פירוש זה הוא בגירסה אחרת בגמ', המצויה בתשובת רב שרירא גאון (אוצה"ג סי' כ"ו), ובספר ה'נר' בשם רה"ג, ונ'ערוך' (ערך ברובר). רב שרירא כותב שהגירסה הנכונה היא "ברובר", והיא מלשון ישמעאל, שהרי מפורש דסייעא אמרה, ופירושה בערבית: בגב, באחור, "שהיה עומד אתורנית לביהכ"נ". והרמב"ם הבין מלשון זו שהסעם הוא משום זלזול. [והרא"ה כתב: "ברובר קיימת קמי מרך כלומר בחוסכא", ואולי יש כאן ט"ס וצ"ל: בחוצפא. ותר"י והרשב"ץ הסייעו את גירסת הגאון לענין אחר. ע"ש].

ובאמת פירוש רש"י "כרו בר" - כשתי רשויות - קשה קצת, כי הראיה שמביא רש"י ש'בר' פירושה רשות, היא מהגמ' בסוכה מה: על "דעיילי בבר" ו"דעיילי בלא בר", כלומר הנכנסים ברשות או בלא רשות, ושם מדובר ברשות, ואילו בעניננו ברשות, ואינן זהות. וסיוע מסוים לפירוש רב שרירא גאון והרמב"ם יש להביא מהמשך הגמ', הדורשת את הסיפא של הפסוק "סביב רשעים יתהלכון": "אל' ההוא מרבנן לרב ביבי בר אביי... מאי כרום זלות לבני אדם, אל' אלו רכרים שעומדים ברומו של עולם ובני אדם מזלזלין בהם". ורש"י פירש: "כגון תפילה שעולה למעלה", אך לפי רש"י הג' והרמב"ם יש להבין שמוסב על בית הכנסת, העומד ברומו של עולם, והרבירים קשורים ל"סביב רשעים יתהלכון" הקודם, שסעמו משום זלזול.

יוצא איפוא, לדעת הרמב"ם, שהעומד מאחורי כותל ההיכל, אל לו להפנות פניו לכיוון ארץ ישראל שהכל מתפללים לשם, אלא עדיף שיהפוך פניו אל בית הכנסת. ואף על פי שבאופן זה אינו פונה לכיוון ארץ ישראל - מכל מקום אינו נקרא רשע, ובלית ברירה יעשה כך, כנ"ל. אמנם, לכאורה קשה קצת לפי זה לשון הרמב"ם בהל' תפילה (ה, ו): "ואין מתפללין לא בחורבה, ולא לאחורי בית הכנסת, אלא אם כן החזיר פניו לבית הכנסת", כי משמע שאם מחזיר פניו - מותר לכתחילה. והיה נראה לתרץ שכוננת הרמב"ם לכלול בלשון "אחורי ביהכ"נ" הן את צד ההיכל והן את הצד הנגדי, צד הפתח (שגם בו אסור לעמוד כשאחוריו אל היכל ה'), וכמו שכתבנו לעיל לפי רש"י, שהרי להלן (ו, א) פסק הרמב"ם: "אסור לו לאדם לעבור אחורי ביהכ"נ בשעה שהציבור מתפללין, אלא אם כן... היה לביהכ"נ שני פתחים בשתי רוחות, שהרואה אומר שמא ילך ויכנס בפתח האחר", וברור ששם הכוונה לצד הפתח. ולפי"ז הלשון "אא"כ החזיר פניו לביהכ"נ", כוללת הן את המקרה של העומד בצד הפתח, ששם הוא באמת מותר לכתחילה, והן את המקרה של הצד ההפוך, ששם הוא רק בשעת הרחק.

אך מדברי הרמב"ם במקום אחר נראה שאין זה נכון, כי הנה הרמב"ם פסק בענין בנין בית הכנסת (יא, ב): "ואין פותחין פתחי ביהכ"נ אלא למזדה, שנא' והחונים לפני המשכן קדמה וכו', ובנין בו היכל שמניחין בו ס"ת ובנין היכל זה ברוח שמתפללין כנגדה באותה העיר, כדי שיהיו פניהן אל מול ההיכל כשיעמדו בתפילה". וה"רוח שמתפללין כנגדה באותה העיר" היא כמובן הרוח שלכיוון ארץ ישראל והמקדש, כמו שפסק לעיל ה, א. הרי שהרמב"ם הבין את התוספתא במגילה שלא כמו שהבינו התוס', שהתפילה היא למערב, אלא שבלי קשר לכיוון התפילה וההיכל, עושים את פתח ביהכ"נ במזרח, זכר למקדש. ומעתה צריכים אנו למצוא טעם אחר לכינוי "אחורי ביהכ"נ", הן לצד ההיכל (כמו ברין של רב הונא כפי

שפירשו הרמב"ם בתשובה), והן לצד הפתח (כמו בדין של ריב"ל), שהרי לפי הרמב"ם צד ההיכל אינו דוקא הצד הנגדי לצד הפתח (שהוא "פני" - חזית - ביהכ"נ), וצד הפתח אינו דוקא מאחורי המתפללים.

ואפשר לומר שהרמב"ם הבין את "אחורי ביהכ"נ" שבמימרת רב הונא כאחורי ההיכל דוקא, משום שההיכל הוא עיקר ביהכ"נ, ופני ההיכל הם ה"פנים" של ביהכ"נ, ואחוריו הוא "אחורי ביהכ"נ", והעומד שם ואינו מחזיר פניו אל ביהכ"נ הרי הוא בכלל "ואחוריהם אל היכל ה'" - 'היכל' במשמעותו שבהל' תפילה הנ"ל, והיינו מקום ספר התורה. לעומת זאת, בדין של ריב"ל "אחורי ביהכ"נ" הוא כינוי לצד הפתח, משום ש"אחורי ביהכ"נ" משמעו גם: מחוץ לביהכ"נ, מאחורי הכתלים (לא חשוב לאיזה צד, ר' להלן שיש מי שכתב כן), וצד הפתח נקרא לפעמים בסתם בשם "אחורי ביהכ"נ" משום שדרך הפתח רואים את מה שמחוץ לביהכ"נ ואת מי שעובר שם. וכבר כתב תר"י, כנ"ל פסקה א', ששתי המשמעויות של "אחורי ביהכ"נ" אפשריות, משום ששתי ההלכות אינן מופיעות בגמ' ביחד, ואף אצל הרמב"ם הן מופיעות בשני פרקים.

ולפי זה, ש"אחורי ביהכ"נ" שבמימרת רב הונא הוא אחורי ההיכל דוקא, מה שהתקשינו בלשון הרמב"ם "אלא אם כן החזיר פניו לביהכ"נ" - צריך לומר שאין זו לשון של היתר לכתחילה, אלא השלילה "אין מתפללין" היא שלילה גמורה, ו"אלא אם כן" הוא המוצא הדחוק. תדע, שהרי לכתחילה בכלל לא רצוי להתפלל מחוץ לבית הכנסת, ע' ברכות ח., וכ"כ רב שרירא בתשובה הנ"ל: "ואע"פ שמצוה להיכנס ולהתפלל בפנים במקום שאפשר לו דלא להוי שכן רע".

ואפשר לומר עוד בדרך אחרת, שבאמת הרמב"ם הבין שגם במימרת רב הונא "אחורי ביהכ"נ" הוא מחוץ לביהכ"נ מאיזה צד שיהיה, והאיסור הוא להפנות את אחוריו אל בית הכנסת, שהוא היכל ה' (ולאו דוקא 'היכל' של ספר התורה), והרמב"ם פירש את המעשה שבגמרא בעומד מאחורי הכותל של ארון הקודש - לרבותא, לומר שאפילו באופן זה, שהפנה פניו לארץ ישראל, נקרא רשע, וכל שכן במפנה אחוריו לביהכ"נ בצד אחר של ביהכ"נ, שגם אינו מתפלל לכיוון שהציבור מתפללים. ולפי זה "א"כ החזיר פניו לביהכ"נ" כולל גם את המקרה של עומד בצד הנגדי להיכל, ושם זה יהיה כהוגן (חוץ מהעובדה שעומד מחוץ לביהכ"נ), שהרי מפנה פניו לארץ ישראל.

וב'הגהות מיימוניות' (אות כ') כתב: "עוד מצאתי, 'אחורי' חוץ משמע אפילו לצדדין, וכן נראה, כמו 'אחורי הגור' רסוף מכילתא וכן 'אחר כתלנו'. וכן הוא בתשובת גאונים המצויה לפנינו (אוצה"ג סי' כ"ז): "כרו בר - כלפי בר, שהוא חוץ למחיצה". ואף על פי שמילולית רש"ג חולק על פי' "כרו בר", מכל מקום מבחינת הענין ייתכן שדבריו עולים בקנה אחד עם תשובה זו, שכן הוא נשאל לפרש את מימרות רב הונא ואביי, והשיב (אוצה"ג שם): "כל מי שעומד אחורי ביהכ"נ בסמוך לה, אם במערב עומד, שיכול לכוין את פניו כלפי ארץ ישראל וכלפי ביהכ"נ, שנמצא פונה אל ביהכ"נ כדרך שפונה אל ארץ ישראל... - רשאי להתפלל אחורי ביהכ"נ, ואע"פ שמצוה להיכנס... אם אי אפשר לו להיכנס שפיר דמי להתפלל אחורי ביהכ"נ כשמיסב פניו אליה, ונמצא מכוין את פניו כנגד ארץ ישראל. ובזמן שהוא עומד במקום שהכנסת עומדת לאחוריו - לא שרי ליה מן שמיא למיקם ברובר מן מריה... אחורנית לבית הכנסת". השואלים הם איפוא ממקום שמתפללים בו למזרח (אולי מקירואן, שרש"ג

הרבה להתכתב עם חכמיה), ורש"ג מחלק בין האפשרויות השונות של "אחורי ביהכ"נ בסמוך לה" – יש להבין: בין הרוחות השונות, שכולן נקראות "אחורי ביהכ"נ" – ואומר שאם הוא עומד במערב ופונה אל ביהכ"נ וגם אל א"י הרי זה מותר (והוא הדין שברוחות אחרות הפונה אל ביהכ"נ אינו נקרא רשע, ובשעת הרחק מותר, אלא שרצה לדבר על מה שמותר יותר ברווח), והאיסור הוא לעמוד במקום שבית הכנסת לאחוריו, כלומר בכל מקום מסביב לביהכ"נ כשגבו פונה לביהכ"נ.

וקודם לכן כתב הגה"מ: "ובשם רב האי מצאתי דדוקא כשעומד פניו מכוונ[ו]ת כנגד ביהכ"נ וכנגד א"י יתפלל ושפיר רמי". ובספר ה'נר' בסוגייתנו מצטט יותר בהרחבה מפ' רה"ג, ומהלשון שם, שנראה שהיא משובשת במקצת, משמע שהדוגמא שהוא נותן לעומד אחורי ביהכ"נ (עבוד בני בכל שהיא לצפון א"י), היא כשעומד מאחורי ארון הקודש, כרמב"ם. נראה איפוא ששיטת רב שרירא ורב האי והרמב"ם שיטה אחת היא, ויש לפרשה בשתי דרכים, כנ"ל.

ויש לציין כי הפירוש ש'אחורי' משמעו מכל רוח, מסתייע מהפסוק המובא ע"י רב הונא: "סביב רשעים יתהלכון", כי 'סביב' משמעו מכל הרוחות. וכ"כ הפר"ח (צ, ז, על דברי הגה"מ הנ"ל. וע' צ"ח שהביא ראיה לפירוש"י ונגד התוס' מקושיה זו: "דהא קשה, בהך קרא שמביא רב הונא ראיה כתיב סביב... א"כ משמע בכל סביבות ביהכ"נ... וא"כ למה זה נקט רב הונא בלשונו אחורי ביהכ"נ", והוא מיישב לפי רש"י שרב הונא נקט דוקא 'אחורי' – דהיינו מצד ההיכל – לרבותא, אע"פ שיצא שיתפלל בכיוון ההפוך מהציבור. ולפי תשובת הגאונים הנ"ל 'אחורי' משמעו באמת בכל רוח מסביב לביהכ"נ⁵).

ד. סיכום השיטות להלכה. דין העומד בצדי ביהכ"נ.

עלו בידינו שלוש שיטות ראשונים: שיטת התוס', לפיה טעם האיסור הוא משום מיתוי כשתי רשויות, והאיסור הוא לפנות לרוח ההפוכה מן הרוח שהציבור פונים אליה; שיטת רש"י, לפיה טעם האיסור כנ"ל, והאיסור הוא לפנות לכיוון הפוך מכיוון ההיכל; ושיטת הגאונים והרמב"ם, לפיה טעם האיסור הוא משום זלזול בבית הכנסת, והאיסור הוא להפנות את גבו לבית הכנסת.

לגבי העומד מחוץ לכותל שמאחורי ההיכל, או שמאחורי העם, המסקנות להלכה מן השיטות השונות ברורות: העומד מאחורי כותל ההיכל – לשיטת התוס' עליו להתפלל לרוח שהקהל מתפלל אליה, אע"פ שאחוריו להיכל, ולשיטת רש"י והגאונים והרמב"ם עליו לפנות לכיוון ההיכל, אע"פ שהוא בכיוון הפוך מן הקהל מבחינת הרוחות. כלומר: אי אפשר לצאת שם ידי שתי השיטות. והעומד מאחורי העם – לדברי הכל עליו לפנות לכיוון שהעם מתפללים, שהוא כיוון ההיכל.

שאלה שיש לרון בה היא, מה דינו של העומד בצדדים. לשם בירורה עלינו להקדים

5 וה'ברכת ראש' רוצה לומר ש'אחורי ביהכ"נ' שאמר רב הונא פירושו. אחוריו לביהכ"נ, כאילו רוח שתהא, ואביי בא לפרש את פשט דברי רב הונא אך אין זה במשמעות הלשון

ולשאל: האם "מיחזי כשתי רשויות" הוא רק בעומד הפוך מהכיוון הנכון (ב־180 מעלות), או גם בעומד הצידה מהכיוון הנכון (ב־90 מעלות)? לכאורה, לפי שיטת התוס' ש"אחורי ביהכ"נ" הוא צד הפתח, מאחורי העם, יש להוכיח מלשון הגמ' "לא אמרן אלא דלא מהדר אפיה לבי כנישתא", שגם המתפלל שם לצפון או לדרום נקרא רשע, שהרי גם הוא בכלל "לא מהדר אפיה לבי כנישתא", ונראה כמתפלל לרשות אחרת המצויה בצפון או בדרום, ורק ב"מהדר אפיה לבי כנישתא" אומרת הגמ' "לית לן בה". וכך לפי פירש"י בעומד מאחורי כותל ההיכל.

אך לפי השיטה ש"אחורי ביהכ"נ" היינו לכל רוח, שהיא אולי שיטת רש"ג ורה"ג והרמב"ם, ריוק זה מלשון הגמ' יתייחס לכל צידי ביהכ"נ, שכולם נקראים "אחורי ביהכ"נ". אבל לשיטתם האיסור הוא להיות מפנה את אחוריו לביהכ"נ (כלשון ההוא טיעא: "ברובר"), ומסברה נראה לכאורה שבעומד וצידו לביהכ"נ אין בכך כלום. ואם כן אולי אין לרייק כלשון כנ"ל, אלא הגמ' מתכוונת כלשון "המתפלל אחורי ביהכ"נ" למי שעומד שם ואחוריו לביהכ"נ, ו"מהדר אפיה לבי כנישתא" הוא המחזיר את פניו לכיוון ביהכ"נ, גם אם החזרת פנים זו מגיעה רק עד 90 מעלות. ולפי"ז אף לשיטת רש"י ותוס' אפשר להבין כן, ואין איפוא ראייה שפנייה ב־90 מעלות אסורה לשיטתם. מאידך אפשר גם לדחוק ולומר, שלשיטת הגאונים והרמב"ם המפנה צידו לביהכ"נ דינו כמפנה אחוריו, והריוק נכון לדברי הכל.

ומצינו בהגהות רבנו פרץ על הסמ"ק (ס"ס י"א), שכתב וז"ל: "אחורי ביהכ"נ מפרש בשתי פנים, יש מפרשים אחורי העם, והיינו במערב לדין שאנו מתפללין למזרח, ויש מפרשים אחורי צד המזרח, וקורא אותו אחורי ביהכ"נ לפי שאנו עושין פתח ביהכ"נ (ב'סמ"ק מצוריד' נוסף: שהוא פני ביהכ"נ) במערב, לדין שאנו מתפללין לצד מזרח. ולאותן המתפללין נגד המערב הוי איפכא. ויש להחמיר כדברי שניהן, ואם כן אותם העומדים חוץ לביהכ"נ למזרח או למערב, כשיתפלל לא יחזיר פניו למזרח או למערב, דאם כן לא הוי מהדר אפיה לגבי ציבורא לאחר מן הפירושים, אלא יהפוך פניו לצד דרום או לצד צפון". הרי שלרעתו פנייה של 90 מעלות אין בה משום מיחזי כשתי רשויות. [על הלשון "אותם העומדים חוץ לביהכ"נ למזרח או למערב" – ר' בפסקה הבאה].

והב"י (ס"ז צ' ד"ה ולא אחורי) כתב: "וז"ל א"ח (לא נמצא לפנינו ב'ארחות חיים') בשם רבנו האי: אם היו פניו כלפי ביהכ"נ וכנגד ארץ ישראל יתפלל אחורי ביהכ"נ אם ירצה, אבל כשמחזיר פניו כנגד א"י ונמצאו מוחזרות מביהכ"נ, וכן אם החזיר פניו לביהכ"נ והם מוחזרות מא"י, אין לו להתפלל. מכאן אתה למד שאסור להתפלל בעזרות שבמזרח אלא לצד צפון או לצד דרום, שאם התפלל למזרח העזרה אחוריו לביהכ"נ, ואם לצד ביהכ"נ אחוריו כלפי א"י". ונראה כי מ"מכאן אתה למד" הוא לשון הא"ח, ולא לשון רב האי (שהדוגמא שהוא נותן היא במתפללים לדרום, כנ"ל בפסקה הקודמת), והא"ח כותב שעולה מכל מה שהביא – וכנראה שהביא לפני כן את שיטות רש"י ותוס' – שאין להתפלל במזרח ביהכ"נ אלא לצד צפון או דרום. ונראה בפשטות שכוונתו כהגהות סמ"ק, שיפנה פניו בעומדו שם לצפון או לדרום (בגלל הסתירה שבין שיטות רש"י ותוס'). וכך הבין ה'דברי חמורות', ע' בפסקה הבאה. אך הרמ"א ב'דרכי משה' שם, קרא את המשפט הזה שבא"ח, בפסיק אחר 'שבמזרח', כלומר: אין להתפלל בצד מזרח, אלא בצד צפון של ביהכ"נ או בצד דרום, ומוסיף

ה'דרכי משה': "ונראה דאף במערב שרי... ולא נקט צפון ודרום אלא לרבותא, וכ"ש מערב אם מהדר אפיה לבי כנישתא".

ותר"י כתב, אחר הביאו את שיטות רש"י ור"י: "ולדברי הכל אם עומד בחוץ לצד צפון או לצד דרום ואחוריו לביהכ"נ נקרא רשע, מפני שעובר על כולם, הוא בחוץ וחוזר אחוריו לביהכ"נ. מיהו אם פניו לביהכ"נ דברי הכל לא נקרא רשע אע"פ שעומד בחוץ, כיון שפניו אצל ביהכ"נ, ואע"פ שנמצא שאינו מתפלל לרוח מזרח כשאר הקהל, אין לחוש, כיון שאין מתפלל למערב הפך ממה שמתפללין כל הקהל. מפי מורי הרב גר"ו". הרי שגם לדעת רבנו יונה פנייה ב-90 מעלות אינה פוסלת כשלעצמה, כי אינה בכיוון הפוך מהקהל, אלא שלדעתו צירוף של פנייה כזאת עם הפניית אחוריו לביהכ"נ פוסלת לדברי הכל. סברה זו מקורה בהסבר שנתן תר"י לעיל מזה לשיטת התוס' (שהוא מייחסה לרש"י, כנ"ל פסקה א'), והוא, שהעומד בצד של הפתח ואחוריו לביהכ"נ נקרא רשע מפני שלושה דברים: האחד שכולם בפנים והוא בחוץ, השני שכולם פונים למזרח והוא למערב, והשלישי שאחוריו אל ביהכ"נ. אך צירוף זה של סברת רב שרידא גאון - שתר"י אינו מזכיר את דבריו - לסברת התוס', אינו מוכרח, כי בתוס' לא נזכרה סברת רש"י. וגם לפי רש"י יש להבין שאין "מיחזי כשתי רשויות" תלוי בהפניית אחוריו לביהכ"נ, אלא בתפילה לכיוון הפוך מן הקהל ביחס להיכל.

והנה ברברי תר"י לא נאמר מהו האופן הרצוי לכתחילה למי שעומד בצפון או בדרום לביהכ"נ, ולכאורה ברור שלשיטת התוס' עליו להפנות פניו לרוח שהציבור פונים אליה, שהרי אפילו העומד מאחורי ההיכל צריך לנהוג כן, אע"פ שאחוריו יהיו אל ביהכ"נ, כל שכן לזה שצידו יהיה אל ביהכ"נ ולא אחוריו. ולשיטת רש"י נראה שצריך להפנות פניו באלכסון אל כותל ההיכל, שהרי אף העומד מאחורי ההיכל פונה אל ההיכל. ומצינו שצידו לצד צפון או דרום מותר אפילו לכתחילה, ע' בבא בתרא כה: "דמצדד אצודדי", ורש"י שם. ולשיטת הגאונים והרמב"ם יש להסתפק בזה, כי אע"פ שלפי דברי הרמב"ם העומד מאחורי כותל ההיכל יפנה פניו אל ההיכל - היינו משום שפנייה לרוח שהציבור פונים אליה תגרום להפניית אחוריו אל ביהכ"נ, וזה אסור, אך במקום שפנייה אל הרוח שהציבור מתפללים אינה גורמת הפניית אחוריו לביהכ"נ, כגון לעומד בצד ביהכ"נ (ופנייה של 90 מעלות, אם אינה פוסלת לשיטת רש"י ותוס', כל שכן שאינה פוסלת לשיטת הגאונים והרמב"ם, כנ"ל בתחילת הפסקה), ייתכן שעדיף לפנות לרוח שהציבור פונים, כתוס'. אך אפשר גם שיסברו כרש"י, שצריך לפנות באלכסון אל ההיכל.

ה. פסקי השו"ע

הסוד (סי' צ') הביא את מימרות רב הונא ואביי, והוסיף: "לפי שאנו מתפללין למזרח, וכשהוא מתפלל אחורי ביהכ"נ, שהוא במערב, ומחזיר פניו לביהכ"נ - נמצא שמחזיר פניו לרוח שהציבור מתפללין, אבל אם הופך פניו מביהכ"נ נראה כשתי רשויות". ומיד אחר כך המשיך: "ואפילו לעבור אחורי ביהכ"נ בשעה שהציבור מתפללין אסור". הרי שפוסק כדעת

התוס' והרא"ש, ש"אחורי ביהכ"נ" הוא צד הפתח, והאיסור הוא משום "מיחוי כשתי רשויות".

והב"י הביא את כל דברי תר"י (וציין שייחוס השיטות בדברי הפוך מאשר בתוס'), ואחר כך הביא מ'הגהות מיימוניות' בשם סמ"ק (בהגה"מ בדפוסים שלפנינו אינו, אך נמצא בדפוס קושטא רס"ט) את קיצור לשון הגהות רבנו פרץ הנ"ל, ועיקרו: "וא"כ העומדים חוץ לביהכ"נ למזרח או למערב אל יהפוך פניו למזרח או למערב, דא"כ הוי כרו בר לאחד מן הפירושים, אלא יהפוך פניו לצפון או לדרום". וב'דרכי משה' תמה על הגהות סמ"ק: "ולא ידענא כשעומד במערב ומתפלל למזרח אמאי אסור", ומסיק שמותר. וה'דרישה' שם, וה'אליה רבה' (אות ו') פירשו שמ"ש בהגהות סמ"ק "העומדים חוץ לביהכ"נ למזרח או למערב" מוסב על מה שכתב קודם לכן (ע' בפסקה הקודמת), שבמקומותיהם מתפללים למזרח, אך יש מקומות המתפללים למערב, והכוונה שהעומדים אחורי כותל ההיכל, שהוא לדין למזרח ולרידהו למערב, לא יפנו לא למזרח ולא למערב. אבל אה"נ שלעמוד בצד הנגדי להיכל ולהתפלל לכיוון ההיכל מותר. [ויש דפוסים של הסמ"ק שהוסיפו בהם את פירוש ה'דרישה' בסוגריים. וב'סמ"ק מצודיק' נוספו המילים 'לדין' ו'לרידהו' במשפט הבא, בלא סוגריים, והן אינן מתאימות לפי' הדרישה, ע"ש, ואולי מקומן במשפט הקודם].

וממשיך הב"י להביא את לשון הגה"מ: "ויש מפרשים אחורי כמו חוץ, כמו הנה זה עומד אחר כתלנו, ולפי"ז אף לצדין אסור עכ"ל". וכתב הב"י על כך: "ונראה דכיון שדברי י"מ לא נמצא בדברי הפוסקים, לא חיישינן להו, וכבר כתבתי בסמוך בשם ה"ר יונה היפך סברת י"מ, וכדברי ה"ר יונה נקטינן". וב'ברק הבית' כתוב אחר משפט זה: "צריך להעביר הקולמוס על כל זה". כלומר: מתחילה הבין הב"י שכוונת הי"מ לשלול כל עמידה בצדי ביהכ"נ, ועל כך הגיב שלא מצינו כן בפוסקים, ותו"י התיר. אך אחר כך הסתבר לב"י שאפשר להעמיד את דברי י"מ בעומד בצדדים ואחוריו לביהכ"נ, וכזה הרי גם תר"י אסר. ונראה שהב"י לא הכיר את תשובת הגאונים הנ"ל סוף פסקה ד', ששיטתם היא היא שיטת הי"מ, והיא אוסרת עמידה בכל רוח כשאחוריו לביהכ"נ. ומכל מקום הב"י מקבל זאת מתר"י. לבסוף מביא הב"י את תשובת הרמב"ם.

ובשו"ע (צ, ז) פסק: "ולא אחורי ביהכ"נ אם אינו מחזיר פניו לביהכ"נ, ואחורי ביהכ"נ הוא הצד שפתח פתוח בו, והוא הפך הצד שפונים אליו הקהל כשמתפללים. וי"מ בהפך, וראוי לחוש לדברי שניהם. וגם כשמתפלל בשאר צדדים חוץ לביהכ"נ יש להחמיר שיחזיר פניו לביהכ"נ. וכל זה כשניכר שמחזיר אחוריו לביהכ"נ, אבל אם הוא מתפלל בבית הסמוך לביהכ"נ ופניו כנגד ארץ ישראל כראוי, ואחוריו לכותל ביתו שהוא כותל ביהכ"נ, מותר, שאינו ניכר שמחזיר פניו מביהכ"נ".

והנה מה שכתב "וגם כשמתפלל בשאר צדדים חוץ לביהכ"נ יש להחמיר שיחזיר פניו לביהכ"נ" – לא ברור מה חומרא היא זו, אם יוצא שאינו מתפלל לרוח שהציבור מתפללים. ושמא כוונתו שיחזיר פניו אל ביהכ"נ באלכסון, בכיוון כותל ההיכל, כשיטת רש"י הנ"ל בפסקה הקודמת. אך ראינו שם שלשיטת התוס' עדיף לפנות ישר לרוח שהציבור פונה אליו, ואת שיטת התוס' הביא השו"ע בסתם, ואילו את שיטת רש"י כ"ש מפרשים'. וה'לבוש' כתב שר שאי להתפלל גם לצד מזרח כמו הציבור. אך הפמ"ג (על המ"א ס"ק י"א) כתב שדברי השו"ע אמורים דוקא במי שאינו יכול לפנות ישר נכחו, כגון שיש שם צואה, אבל באופן

רגיל צריך לפנות לכיוון שהציבור מתפללים. וכ"פ המ"ב (ס"ק י"ט). ויש להעיר, שאם הציבור מתפללים למזרח או למערב – הפנייה באלכסון אל ההיכל יכולה להיות טובה גם לשיטת התוס', משום "הרוצה להחכים" וכו', כנ"ל, וא"כ לכאורה עדיף לעשות כן, לחוש גם לשיטת רש"י (אא"כ עומד ממש בצד ההיכל, שאין לו אלכסון).

וכתב עוד ה'לבוש': "אבל בכותל מזרח ומערב אע"פ שהופך פניו לצפון או לדרום יש להסתפק, אפשר שהוא אסור כיון שאינו מתפלל לצד שהקהל מתפללין וגם אינו הופך פניו לביהכ"נ... ואפשר שבשעת הרחק ג"כ מותר, ויש להחמיר". כלומר: ה'לבוש' מעורר את הספק הנ"ל בפסקה הקודמת, האם פנייה ב-90 מעלות מכיוון התפילה של הציבור אף היא אסורה משום שתי רשויות, או לא. ואע"פ שתר"י התיר זאת, ה'לבוש' מסתפק שמא תר"י התיר דוקא בהופך פניו לביהכ"נ. אך לעיל שם ראינו, שאמנם לפי מה שתר"י צירף את סברות הראשונים, אפשר להסתפק לשיטתו כ'לבוש', אך בהגהות הסמ"ק מפורש הרבר להיתר, וכן בא"ח לפי ההבנה הפשוטה בו, ומדוע לא יגבר ודאן של ראשונים אלו על הספק לפי תר"י ואכן, ב'דברי חמודות' על הרא"ש (אות כ"ג) תמה על ה'לבוש' מדוע לא סמך על דברי רה"ג בזה (הכוונה לדברי הא"ח שבראשם דברי רה"ג, כנ"ל). והביאו ה'אליה רבה' (אות ז', ומה שכתב ליישב, ע"ש, אינו ברור כלל לענ"ד). והמ"ב (ס"ק כ') כתב רק את דברי ה'לבוש'. ונראה שמי שנדחק לעמוד מאחורי כותל ההיכל, ואין לו אפשרות אחרת (כגון: שעובר שם ושומע קדושה) – יפנה פניו לצפון או לדרום, כמ"ש ה'דברי חמודות' (וכ"כ בהערות המהריר ל'אגודה' עירובין יח:, אחר שהביא את מחלוקת רש"י ור"י וציין לסמ"ק).